

Kožušnik, Čestmir. **Slobodno tržište i državna intervencija**

<http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/slobodno-trziste-i-drzavna-intervencija> - 13.12.2011.

Liberalni ekonomisti su uvjereni da je tržišni sistem, zasnovan na slobodi poduzetništva, sam po sebi najefikasniji, najsnažniji izvor rasta društvenog blagostanja. Bilo kakvi autoritarni zahvati u njegov tok smanjuju efektivnost njegova funkcioniranja. Čini se da historija jednoznačno potvrđuje to uvjerenje.

Rad, što ga dajem na uvid, je razmatranje o nužnosti državne, zakonodavne regulacije tržišnih subjekata i o prednosti državom provođene redistribucije dohodaka u korist podrške egzistencijalnoj sigurnosti ljudi i izjednačavanja šansi za ulazak u produktivni život. Ne radi se o naučnom radu, koji bi zahtijevao umnogome detaljniju argumentaciju i pozivanje na činjenice i literaturu. Prvenstveno je riječ o pukim tezama. Ipak se nadam da ću uspjeti barem naznačiti glavne manjkavosti liberalnih stanovišta o privrednom uređenju.

Teorija i stvarnost

Minimum državnih intervencija u ekonomski proces i maksimum slobode za aktere ekonomskog djelovanja, to je, sažeto rečeno, kredo suvremenih ekonomskih liberala. Minimalna regulacija tržišnih odnosa, minimum procesa preraspodjele, privatizacija državnih poduzeća u javnim službama, ograničenje državnog protekcionizma i odgovornost pojedinca za svoju sudbinu, to je politički program.

Argumenti se čine uvjerljivim. Pokretačem ekonomike i njenom svrhom su ljudi. Zavisi stoga na kraju krajeva od njihovih znanja i sposobnosti i od njihove sklonosti i napora da ih koriste i razvijaju kako će privreda prosperirati. A te napore svakako najviše potiče ako mogu slobodno odlučivati što će raditi i kako će raspolagati s plodovima svoga djelovanja.

U uvjetima razvijene podjele rada najefikasnije sredstvo koordinacije rasutih djelovanja pojedinaca je tržište, razmjena roba i usluga. Tržišna privreda čuva za pojedinca ili općenitije za ekonomske subjekte, uključivo organizacije, poduzeća, društva i sl., slobodu odlučivanja: Doduše, unutar organizacije pojedinci gube slobodu odlučivanja, u okviru organizacijske hijerarhije svakome je određen širi ili uži prostor za samostalne postupke, pri čemu ti postupci moraju slijediti prosperitet organizacije, ali ta okolnost ne uništava princip slobodnog odlučivanja pojedinca. Pojedinaac je prema organizaciji u odnosu razmjene. Organizacija nudi uvjete rada i naknadu, a od slobodne odluke pojedinca zavisi da li će on tu ponudu prihvatiti.

Koordinacija rasutih djelovanja u tržišnoj privredi proizlazi iz materijalne zavisnosti pojedinaca, koju stvara podjela rada. Nakon zadovoljenja svojih potreba upućeni su na proizvode i usluge, što ih stvaraju drugi. Žele li te proizvode i usluge dobiti, moraju drugima ponuditi nešto što oni traže i za što su spremni i sposobni platiti. Ta nužda, ta ekonomska prisila temelj je mehanizma koordinacije, spontanog uzajamnog prilagođavanja kompozicije asortimana i količine ponude i kupovno sposobne potražnje. Tim načinom, automatski, spontano, bez autoritativnih izvanjskih intervencija „nevidljiva ruka tržišta" dovodi u sklad aktivnost ekonomskih subjekata tržišta.

Jasno je da se ne događa uvijek da će se svatko uklopiti u postojeću potražnju ili ponudu. Konkurentni sistem cijena, svojstven tržišnoj privredi, odnos cijena, njihova promjena i na tome zasnovana kalkulacija troškova i prinosa pruža mogućnost ocjenjivanja datih odluka, razlikovanja dobrih od loših i provođenja ispravke. Konkurentni cjenovni sistem, koji smjera izravnanju ponude, potražnje i kalkulacije, na taj način usmjerava privredne subjekte prema odlukama koje ispravljaju neravnotežu između ponude i potražnje.

Liberalni ekonomisti su uvjereni da je tržišni sistem, zasnovan na slobodi poduzetništva, koji je u stanju koristiti rasuta specijalizirana znanja i sposobnosti, poticati njihovo usavršavanje i posredstvom spontanog funkcioniranja mehanizma koordinacije usmjeravati privatne inicijative ka općem napretku, sam po sebi najefikasniji, najsnažniji izvor rasta društvenog blagostanja. Bilo kakvi autoritarni zahvati u njegov tok smanjuju efektivnost njegova funkcioniranja. Čini se da historija to uvjerenje jednoznačno potvrđuje. Globalno proširenje tržišne privrede u obliku kapitalističke ekonomike označilo je gigantski veleskok u kvantiteti i naročito kvaliteti društvenog bogatstva. Evolucijski i spontano nastajuća podjela rada i iz nje razvijajuća se tržišna privreda, svakako je najgenijalniji pronalazak i postignuće ljudskog roda.

Argumenti za kredo liberalne ekonomske politike, minimum ili, štoviše, ekstremno nikakve intervencije u tok ekonomike, uz maksimum slobode za aktere ekonomskog djelovanja, čini se da su jednoznačno potvrđeni. A ipak postoje osnovani razlozi za sumnju o jednoznačnosti te argumentacije. Tržišni mehanizam se u toj argumentaciji može usporediti s automatski funkcionirajućim strojem. Ali ipak njega u pogon stavljaju ljudi. Njegov rad bez pogrešaka i bez kvarova pretpostavlja određeno ponašanje ljudi s uzajamnim odnosima. Tržišni model u argumentaciji pretpostavlja istovjetan način ponašanja ljudi u tržišnoj privredi, maksimiranje

subjektivno doživljavanog užitka (koristi), koji se postiže razmjenom. Taj način ponašanja ljudi ipak ni izdaleka ne iscrpljuje raznolikost ljudskog ponašanja. Na primjer, užitak (korisnost) se može maksimirati i mimo razmjene, primjerice krađom, ili nepoštivanjem u razmjeni dogovorenih ugovora. Raspon poželjnih i naročito zabranjenih ponašanja u odnosima razmjene i izvani njih, koji bi doprinosili nenarušenim tržišnim procesima mora biti definiran znatno šire. A odlučujuće je da treba osigurati da se ljudi ponašaju prema tim pravilima. Uvođenje tih pravila u ponašanje ljudi u privredi ipak je faktički izvana nametnuta regulacija njihova postupanja, koja ograničava slobodu njihova odlučivanja. Postavlja se pitanje: tko i na koji način mora osigurati pridržavanje tih pravila.

Bilo bi, međutim, pogrešno okriviti liberalne ekonomiste da ignoriraju značaj pravila koji uređuju uzajamne odnose između pojedinaca u društvu. Bez poštivanja tih pravila ne može ni jedno društvo uspješno preživljavati, počinjući s pradavnom hordom pa sve do suvremenog otvorenog globalnog društva. Bio je to najistaknutiji predstavnik liberalne ekonomije, Friedrich August Hayek, koji je razradio teoriju evolucijskog razvoja pravila ispravnog ponašanja i njihova značaja za uspješan razvoj društva. Opće prihvaćanje i poštovanje tih pravila radikalno smanjuje nesigurnost u ponašanju ljudi, u planiranju budućih aktivnosti, bitno povećava vjerojatnost očekivanog ponašanja drugih subjekata s kojima stupamo u dodir, jača povjerenje u uzajamnim odnosima. Vjerojatno nije potrebno objašnjavati značaj toga za funkcioniranje tržišnih odnosa. Smanjuje troškove transakcija, primjerice za znanje o ponašanju tržišnih partnera i od njih proklamirane solventnosti i sl., i troškove za rješavanje sporova nastalih uslijed pogrešnih procjena. Immanentni su dio tržišnih odnosa i formiraju njegov konkretni oblik. I ne samo to. U historijskom razvoju su se u raznim društvima razvijali u različitim oblicima. Neki od njih su pogodovali uspješnom razvoju tržišnih odnosa i podupirali ih, drugi su taj razvoj kočili. Konstatiramo li historijski trijumf tržišnog privređivanja, onda je opravdano tvrditi da taj trijumf nije bio isključivi produkt spontanog funkcioniranja „čistog tržišta“, nego i u nezanemarivoj mjeri također produkt razvoja pravila ispravnog ponašanja.

Pravila ispravnog ponašanja su apstraktna, općenita i jednako važeća pravila, određujući, većinom čak zabranjujući, određeno ponašanje. Inkorporirana su u zakonskim normama, prihvaćenim moralnim normama i običajima. Prvo je pitanje, tko je garantom njihova pridržavanja. Kad je riječ o moralnim imperativima, običajima, to može biti jedino javno mnijenje. Sporna je garancija zakonskih normi. Golema većina liberalnih ekonomista smatra

da garantom mora biti država. Ekstremni liberali, na primjer priznati ekonomist i nastavljajući austrijske škole M. N. Rothbard, takvu ulogu države odbacuju. Ponašanje države je, prema njemu, nužno zasnovano na nasilju, dok je dobrovoljno ponašanje ljudi nužno harmonično, miroljubivo i za svih korisno. Stoga je čisto slobodno tržište sasvim nespojivo s postojanjem države. Priznaje potrebu pravila ispravnog ponašanja, koja bi trebala biti izvedena iz neokrnjenosti vlasništva, obuhvaćajući po njemu i samo vlasništvo. Trebala bi ga garantirati privatna društva koja funkcioniraju na tržišnom principu, sigurnosne agencije, privatni sudovi i slično. Uvjeren je da bi im uzajamna konkurencija onemogućila zloupotrebu svog položaja moći. Mislim da nema potrebe u datim okolnostima raspravljati o realnosti i izgledima za ostvarivanje tog utopističkog projekta.

Drugo je pitanje razmjera tih pravila, posebno u tržišnim odnosima, do kojih detaljnosti ponašanja bi trebali dopirati. Liberali bi ih htjeli svesti na nužni minimum. Kada bi se svi ljudi ponašali prema kategoričkom imperativu ispravnog ponašanja - ne čini drugima ono što ne bi htio da drugi čine tebi - bilo bi to pravilo dovoljno. Međutim, takvo ponašanje nažalost nije ljudskom rodu genetički zadano. Pravila zato moraju biti detaljnija, obuhvaćajući različite načine ponašanja ljudi.

Postoje i druge osnovane sumnje o uvjerenosti argumenata za kredo liberalne ekonomske politike. Historijski razvoj kapitalizma tu tezu, naime, ne potvrđuje. Ne prati je rast slobode poduzetništva. Naprotiv, raste angažiranost države u privredi, prostori slobodnog poduzetništva se sužuju. Zlatni vijek slobodnog poduzetništva pripada početnim fazama razvoja kapitalizma. Kad su nestajale razne srednjovjekovne barijere poduzetništvu, kraljevske privilegije, monopoli, cehovska podređenost, podaništva, kuluk na velikoposjedu i slično, a nova ograničenja još nisu nastala, Karl Popper na primjer naziva to razdoblje, približno prve polovine devetnaestoga stoljeća, erom neograničenog kapitalizma. Postepeno, međutim, nastaju zakoni koji sve detaljnije ustanovljavaju uvjete poduzetništva u svim sferama privrednog djelovanja. A istovremeno raste dio stvorenog dohotka što ga prisvaja država i o korištenju kojega odlučuje. Neograničeni kapitalizam je ustuknuo pred novim historijskim razdobljem političkog intervencionizma, ekonomskih zahvata države, konstatira K. Popper. Zašto je društvo u svom razvoju tako izrazito odstupilo od - prema liberalima - najslobodnijeg i najefikasnijeg uređenja ekonomskih odnosa? Zašto je pošlo putem ograničavanja slobodnog poduzetništva i korekcije njegovih dohodaka? Je li razlogom sudbonosna domišljatost, neskromnost razuma koji pokušavaju preobraziti spontano nastali

tržišni ustroj u zamišljeni ideal pravednoga društva bez bijede, nasilja i egzistencijalne nesigurnosti - kao što primjerice prosuđuje Hayek? Uobraženost razuma, vjera u svemoć holističkog socijalnog inženjerstva neosporno je značajno obilježila društvo dvadesetog stoljeća u obliku komunističkog pokušaja totalne promjene tržišnog sistema u državom organiziranu i upravljaju privredu i utjecaja na razvoj u ostatku svijeta. Može li se, međutim, tim utjecajem objasniti evolucija tržišnog sistema što su ga prošle zapadnoevropske zemlje i američki kontinent? Hayek smatra da su i u tom primjeru na kraju krajeva razlozi istovjetni. Razlika je samo u tome što je zahtjev klasičnog socijalizma za socijalizacijom proizvodnih sredstava, kao smjerom ka pravednoj raspodjeli bogatstva, bio zamijenjen otkrićem da „bi se ta preraspodjela u većoj mjeri i uz manji otpor mogla postići oporezivanjem i iz toga financiranim uslugama države". Možemo li se, međutim, zadovoljiti s takvim obrazloženjem? Nije li postepeno distanciranje od „neograničenog kapitalizma" i rast državnog intervencionizma u privredi ipak više-manje spontana reakcija na posljedice praktične primjene misli ekonomskog liberalizma u konstrukciji tržišnog mehanizma? I premda se utjecaj „samouvjerenosti razuma" u određenoj fazi razvoja ne može sasvim zanemariti, ipak smatram da je istini bliže drugo objašnjenje. U daljnjem izlaganju ću nastojati tu tvrdnju obrazložiti.

Razmjena

Razmjena je središnja točka tržišne privrede. M. Friedman je karakterizira ovako: „Ako je razmjena između dviju strana dobrovoljna, neće se dogoditi, ukoliko obje strane ne budu vjerovala da su od razmjene imale neku dobit. Mnoštvo pogrešaka u ekonomici proizlazi iz zanemarivanja te jednostavne činjenice, iz tendencije shvaćanja da postoji nepromjenjivi kolač, da jedna strana može postići dobit samo na račun druge strane." A Rothbard navodi: „Na slobodnom tržištu postoji harmonija interesa zato što svatko očito ima korist od učešća u razmjeni na tržištu." Uz takvu karakteristiku tržišta naprosto je jasno da ne postoji ni najmanji razlog da bi se država miješala u proces razmjene. Iscrpljuje li, međutim, ta karakteristika akt razmjene?

Razmjena je u tim karakteriziranjima shvaćena sa stanovišta subjektivnog poimanja učesnika razmjene, rezultat je da su oba dobila nešto što cijene više od onoga što su izgubili. Ako je tome tako, onda je logično, sa stanovišta korisnosti, koju razmjena obojici donosi, da ne mogu razmjenjivani kolači - dakako „kolači korisnosti" - biti nepromjenjivi. Razmjenom njihova korisnost za oboje raste. Razmjenjuju dobrovoljno. Sa stanovišta njihovih subjektivnih

osjećaja prilikom razmjene ne može se dokazati da jedna strana dobija na račun druge. Kada bi to jedna strana mislila i ustvrdila da joj se nudi nešto što ona neće odstupila bi od razmjene. Dodajmo tome samo to, da ukoliko ustanovi da je kupila drugorazrednu robu onda je to nova okolnost: Razmjena, iz koje se izvode zaključci o harmoniji interesa na tržištu je prošlost, spoznaja se može javiti naknadno prilikom korištenja kupljene stvari. A dodajmo još i drugu napomenu. Ne razmjenjuju se subjektivni osjećaji, razmjenjuju se realna dobra. I nije poznat primjer da bi se prilikom primopredaje iz jednih u druge ruke njihova količina mijenjala. Kolač razmjenjivanih realnih dobara je konačan.

Navedene napomene suštinski mijenjaju pogled na stvarnu prirodu razmjene. Ako je kolač realnih dobara konačan onda od njega jedan može dobiti više, a drugi manje. Teorija razmjene polazi od toga da učesnik u razmjeni maksimira svoju korisnost, svoj boljitak. Kupac nastoji dobiti više stvari za nižu cijenu, prodavač za manje stvari višu cijenu. Kao da se ne zna za dogovaranje o cijeni. To pak nije harmoničan odnos. To je konflikt, susret nepodudarnih interesa. Historijska civilizacijska uloga razmjene je da omogućava, uči i prisiljava ljude da konflikte interesa prilikom prelaska stvari iz jednih u druge ruke rješava na miran način, kompromisom. Konflikt interesa, a ne harmonija, to je stvarna priroda tržišta. A ljudskoj prirodi pripada ne samo pošten pristup razmjeni, nego također i nastojanje da dobije više prevarom ili nasiljem.

Precizirati također treba i pretpostavku dobrovoljnosti razmjene i slobodu izbora. U uvjetima razvijene podjele rada razmjena je za subjekte tržišta egzistencijalna nužnost, uvjet preživljavanja. Ta nužnost djeluje na subjekte raznolikom snagom. Uvjetovana je prirodom ljudskih potreba, socijalnim položajem, finansijskom situacijom organizacije i sl. Sloboda izbora se, što, s kime, uz kakve uvjete, kada, može ostvariti samo unutar tog okvira nužnosti, a razumljivo također u okviru poznate i ekonomski dostupne ponude i potražnje. I ove okolnosti imaju bitni značaj za funkcioniranje realnog tržišta.

Što su odlučujući razlozi za regulaciju tržišnih odnosa? Jedan je glavni: nejednaka pozicija učesnika razmjene. Dva su mu uzroka: socijalni i neravnomjerna rasprostranjenost informacija među ljudima. Liberali pretpostavljaju da su učesnici razmjene u ravnopravnom položaju. Jesu, ali samo u tom smislu da im nikakav izvanjski društveni autoritet ne naređuje da li ili ne razmjenjivati. U poziciji realnog odlučivanja većinom ne. Netko je snažniji, može

efikasnije ostvarivati svoje interese, drugi je slabiji i pritisak ovih prvih ne može ili ne zna svladati.

Već je Adam Smith konstatirao da je u odnosu poduzetnika i zaposlenog snažnija strana poduzetnik, kapitalista posjednik i općenito bogataš. Kako je ukazivao, bogataš, vlasnik kapitala ne mora žuriti, neko vrijeme može živjeti iz akumuliranog bogatstva. Za najamnog radnika, koji je upućen na tekuće prihode od zaposlenja, zaključenje radnog ugovora je mnogo nužnije. Njegov je manevarski prostor znatno manji, a ekonomska ga nužda pritišće da prihvati što mu se nudi. Snažnija pozicija kapitaliste omogućava mu diktiranje radnih uvjeta. Zloupotreba veće snage vlasnika kapitala se obimno iskazivala u prvim fazama razvoja kapitalizma, u eri neograničenog kapitalizma. Postepeno se nasuprot tome pritisku počela formirati suprotna sila, organizacije zaposlenika, sindikati i druga potporna zaposlenička udruženja, a pod njihovim pritiskom i pritiskom dijela javnosti počelo se rađati zakonodavstvo koje je reguliralo odnose razmjene na tržištu rada.

Dugi je razlog, kao što je bilo spomenuto, neravnomjerna rasprostranjenost informacija. Podjela rada stvara specijaliste, stručnjake, informirane poznavaoce određene struke i laike, koji ne znaju ili su pak veoma grubo, površno informirani. Tko zna, dominira u odnosima razmjene. Laiku ne preostaje nego da vjeruje stručnjaku. U odnosima razmjene u pravilu je snažnija strana ponuđač, naročito proizvođač, onaj koji daje usluge. On točno zna što nudi, osobine ponuđenog, kako je i od čega bilo proizvedeno, koliko je to koštalo i sl. Kupac, naročito individualni potrošač, takva detaljna znanja nema. Velike organizacije imaju stručnjake, znalce sposobne provjeriti svojstva ponuđenog, imaju vlastite laboratorije za tu svrhu ili mogu takvu provjeru povjeriti eksternim specijaliziranim organizacijama i stručnjacima ili im ponuda odgovara od njih utvrđenim specifikacijama. Sitni potrošač, kupac laik, takve mogućnosti nema. Ponuđač stoga može svoju informacijsku dominaciju zloupotrebiti, a kao što oduvijek pokazuje iskustvo čovječanstva, u trgovanju se to često događa. Nastojanje da se dobije veći dio iz zajedničkog na račun drugih vodi ka tome. Nepotpuna, lažna informacija o svojstvima ponuđenog, o načinima njegove izrade i o troškovima, uvjetima prodaje i slično jesu sredstva zloupotrebe informacijske dominacije za dobivanje prednosti na račun kupaca laika, koji zbog svoje nedovoljne informiranosti ili znanja nisu u stanju otkriti tu podvalu. Utvrđivanje faktičkih primjera i načina zloupotrebe informacijske dominacije u odnosima razmjene postalo je izvorom zakonodavstva za obranu potrošača.

Veliko i rastuće područje s informacijskom asimetrijom jest poduzetničko područje u kojemu je vlasništvo odvojeno od funkcionirajućeg kapitala. To su akcionarska i slična društva i cjelokupni financijski sektor, banke, osiguravateljska društva, različiti financijski fondovi i slično. U toj se sferi poduzetništvo obavlja s tuđim kapitalom, s tuđim novcima i onda je jasno da taj poduzetnik ima nespornu informacijsku dominaciju u odnosu na vlasnike. Slobodno tržište bez regulacije ne može osigurati efikasnu kontrolu vlasnika kako se gospodari s njihovom imovinom. Mogućnost kontrole mora osigurati obavezne norme, koje ustanovljavaju odnose između vlasnika i korisnika njihove imovine i određuju obavezne informacijske obaveze za poduzeća koja funkcioniraju u tom poduzetničkom području. A u financijskom sektoru, koji gospodari s uštedama pojedinaca i organizacija, a koji je dugo odolijevao regulaciji, iskazivala se, s obzirom na njegov rastući utjecaj na cjelokupni tok privređivanja, sve nužnijom eksterna kontrola, koja bi osigurala njihovo odgovorno privređivanje.

Uz informacijsku asimetriju daljnji je razlog za regulaciju slobodnog tržišta ekonomska moć, monopol, isključiva ili dominantna pozicija organizacije ili skupine organizacija koje surađuju na strani ponude ili potražnje, koja im omogućava diktirati uvjete razmjene. Postoji opća suglasnost da monopol ne može imati mjesto na slobodnom tržištu, pa antimonopolni zakoni pripadaju među prve regulatore odnosa razmjene. Suglasnost međutim ne postoji u odnosu prema posebnom monopolu u području stvaralačke djelatnosti, pronalazaka, objavljivanja i umjetničke produkcije. Riječ je o patentnim i autorskim pravima koji formiraju privremeni monopol nad raspolaganjem s rezultatima stvaralačke djelatnosti. Svrha je naknada za tu djelatnost i stoga njeno poticanje. Ekstremni liberali, na primjer Rothbard, odbacuju patentnu zaštitu. Po njemu ona ometa širenje novih otkrića i pronalazaka u privredi i time snižuje efikasnost njegova funkcioniranja. Stoga je nespojiva sa slobodnim tržištem.

Liberalni ekonomisti prosuđuju da postoji pretjerana regulacija i da je slobodna konkurencija efikasniji način kako suzbijati zloupotrebu položaja na tržištu. „Konkurencija je obilježje slobodnog tržišta“, piše Milton Friedman. „Zaposlenik je zaštićen spram svog poslodavca postojanjem drugih poslodavaca za koje može raditi. Poslodavac je zaštićen od iskorištavanja svojih zaposlenika postojanjem drugih zaposlenika koje može unajmiti. Potrošač je zaštićen od iskorištavanja od određenog prodavača postojanjem drugih prodavača od kojih može kupovati.“

Dakako da nema razloga za paušalnim odbacivanjem tvrđenja o prereregulaciji. Među mjerama regulacije sigurno ćemo naći niz lobističkih privilegija za određene vrste poduzetništva i ekonomske subjekte, ali isto tako besmislene produkte birokratske samovolje zaposlenika državnog aparata. Ne postoji, također, razlog za odbacivanje utjecaja što ga utjecaj konkurencije ima na moralnost ponašanja. Međutim, utjecaj konkurencije je ograničen - nije jednoznačan. Ona nije ni savršena. Prostor za slobodan izbor ima svoje uže ili šire granice, a utvrđivanje novih mogućnosti izaziva troškove transakcija. A konkurencija nije harmonijski odnos, nego je borba za udio na tržištu na račun drugih konkurenata. Ta se borba ne vodi samo etički prihvatljivim načinima. Zato postoji i zato je potrebna regulacija konkurencije, zabrana neloyalne konkurencije, dampainga, dogovora o podjeli tržišta i zajedničkom nastupu konkurenata i slično.

Naveo sam najvažnije razloge za regulaciju odnosa razmjene i poduzetništva. Tokom razvoja, naročito nakon drugoga svjetskoga rata, broj mjera regulacije brzo je rastao. Jasno je da je to prije svega rezultat rastuće diverzifikacije aktivnosti ekonomskih subjekata i njihovih uzajamnih odnosa, što je donosilo i nastanak novih mogućnosti i načina zloupotrebe neravnopravnog položaja u tržišnim odnosima. Regulacija, koja je nastala iz „samouvjerenosti razuma“, iz utjecaja komunističkog eksperimenta, a koja je obilježila kapitalističku privredu neposredno nakon drugog svjetskog rata, naprotiv se u daljnjem razvoju postepeno odbacivala.

Na kraju pitanje. Što motivira i navodi ka nastajanju mjera regulacije koje ograničavaju djelovanje tržišnih subjekata? Mislim da je to društvom prihvaćena etička predodžba da je djelovanje koje zloupotrebljava dominirajuću poziciju u uzajamnim odnosima nije pravedno. To je ideja društvene pravednosti. Istina je, međutim, da se ljudi neće složiti u shvaćanju koje je djelovanje pravedno, a koje nije. Drugačije će shvaćanje imati, na primjer, bogati, drugačije siromašni. Jedna se misao ipak od starih vremena provlači historijom, postepeno dobija na snazi i osvaja javno mnijenje. Da su ljudi jednaki. Ideja društvene pravednosti je njenim izrazom u vremenu prijelaza na kapitalističku tržišnu privredu. To je društvom prihvaćena etička svijest jednakosti ljudi u odnosu na pravila ispravnog ponašanja. Djelovanje koje je narušava je nemoralno, nepravedno, podlo, nekome otežavajuće. I mora se sankcionirati. Gdje nije dovoljno javno mnijenje mora nastupiti zakon. Nije tome uvijek bilo tako. Bili su gospodari, bio je prosti puk i bilo je samorazumljivo da što si može dozvoliti gospodar ne

može si dozvoliti običan čovjek. Ideja društvene pravednosti, kao ravnopravnog odnosa ljudi prema pravilima ispravnoga ponašanja, veliko je civilizacijsko postignuće modernog doba. Put ka tome postepeno je stvarao također i razvoj tržišne privrede, formalno jednakog i međusobno nezavisnog položaja aktera razmjene i slobodnog izbora.

Eksternalije

Daljnijim razlogom za intervenciju države su takozvane eksternalije. Pod time se podrazumijevaju usputni, sporedni rezultati proizvodnje i potrošnje dobara, koji nisu uočeni i procijenjeni u razmjeni tih dobara, koji, međutim, padaju na treće subjekte, koji nisu učenicima razmjene tih dobara, ne učestvuju u njihovoj proizvodnji i potrošnji, a pozitivno ili negativno utječu na njihovu proizvodnju, potrošnju i ukupne životne uvjete.

Pozitivne eksternalije nisu problem. Treća strana od njih ima korist i nema razloga da se od njih štiti. Njihov stvaralac ne može za njihovo korištenje tražiti naknadu zato što to od korisnika nije izričito traženo. Za primatelje to su svojevrsna analogija besplatno pružanih javnih dobara i usluga. Stoga ne predstavljaju razlog za državnu regulaciju proizvodnog ili potrošačkog djelovanja.

Problem su negativne eksternalije. Oštećuju treću stranu, smanjuju efikasnost poduzetništva, pogoršavaju životne uvjete ličnosti kojih se dotiču. Naročito se s tim u vezi ukazuje na negativne utjecaje na životnu sredinu. Nastaje stoga pitanje kako se od njih efikasno braniti, prouzročene štete nadoknaditi ili ih barem ograničavati.

Liberalni ekonomisti prosuđuju da je odlučujući uvjet odbrane od neželjenih eksternalija jasno razgraničenje, definiranje i pridržavanje privatnovlasničkih odnosa. Ukoliko je tome tako, slobodno će tržište za to naći rješenje. Samo tamo, gdje to nije moguće jednoznačno razgraničiti treba pristupiti drugim rješenjima. Na primjer, Vaclav Klaus piše: „... svagdje gdje su razgraničena i poštivana privatnovlasnička prava i gdje funkcionira cjenovni sistem životna sredina je zaštićena nevidljivom rukom tržišta daleko bolje nego što bi to obavljala vidljiva ruka bilo koje države, zakona ili međunarodnog dogovora. Nikakva regulacija neće uspjeti obuhvatiti tisuće lokalnih pojedinosti i posebnosti tako kao što će to učiniti ljudi sami svojim dogovaranjima, ugovorima i trgovanjem. I ni jedan regulator nije motiviran brigom o svom vlasništvu. Regulacija onečišćavanja i na tome zasnovana zaštita prirode korisne su samo i jedino tamo gdje se ne mogu razgraničiti vlasnička prava." (Lidové noviny, 9.2.2002.).

Argumentacija izaziva sumnje. Naročito istaknuto djelovanje nevidljive ruke tržišta. Nevidljiva ruka tržišta djeluje u odnosima razmjene. Njena čarobnost je u tome što pretvara privatni interes usmjeren vlastitom boljitku u boljitak drugih. Tvrdnja da je i u slučaju negativnih eksternalija u stanju štetu pretvoriti u boljitak je besmislena, apsurdna. I najbolje funkcionirajuće slobodno tržište ne može odstranjivati štete koje nastaju mimo njegova djelovanja, izvan odnosa razmjene. Može doprinosti samo time što daje sredstva za njihovo odstranjivanje, naročito cijene za obračun šteta i forme svog funkcioniranja - vidjeti primjerice trgovinu s olakšicama u onečišćenju. Sama nevidljiva ruka tržišta može doprinosti ograničavanju šteta u životnoj sredini samo na jedan način, posredstvom kupovno sposobne potražnje, preferirajući produkciju proizvoda korisnih za životnu sredinu, a koji svojom potrošnjom životnu sredinu čuvaju. Međutim, takva potražnja nije plod funkcioniranja slobodnog tržišta, ona je plod javnog mnijenja.

Dvojbu izaziva također i tvrdnja da je regulacija onečišćenja korisna samo tamo gdje nije moguće razgraničiti vlasnička prava. Jednoznačno razgraničenje vlasničkih prava elementarni je uvjet funkcioniranja tržišnog mehanizma, ali i odnosa u netržišnom području društvenog života. A isto je tako uvjetom primjene regulatornih postupaka u odnosu na onečišćenja. Nužnost regulacije ima druge razloge.

Precizno razgraničenje vlasničkih prava pretpostavka je za odstranjivanje, kompenzaciju i ograničavanje negativnih eksternalija. Vlasnik je motiviran za zaštitu svoga vlasništva od oštećenja, a time doprinosi i zaštiti životne sredine. Jednoznačno razgraničenje vlasničkih prava omogućava identificiranje štetočine i oštećenog i dogovaranje o razrješenju eksternalija. Uzajamni dogovor o prestanku djelovanja eksternalija koje su dovele do odgovarajućih kompenzacija ili sudbenih tužbi. Dakako da takvo rješavanje ne zahtjeva nikakvu državnu intervenciju. Međutim, prostor za takvo rješavanje je ograničen. Ograničen je na slučajeve u kojima se može jasno odrediti oštećenog i štetočinu, prirodu i veličinu štete. Čim raste broj štetočina i oštećenih sve je teže i skuplje ustanovljavati tko, kako i u kojoj mjeri pojedine oštećenike oštećuje. U slučaju oštećenja atmosfere, kada imamo „x“ onečišćivača, kada se razni izvori i oblici onečišćenja integriraju, kada njihovi negativni rezultati ne respektiraju nikakve granice, lokalne, državne, štoviše i kontinentalne, nego djeluju na sve njih, i najpreciznije razgraničenje vlasničkih odnosa neće biti dostatno za razrješavanje negativnih eksternalija bez autoritativne intervencije državne moći. Mora doći do državne regulacije, naredbi, zabrana za onečišćivače, ustanovljavanje dozvoljenih normi za pojedine oblike

onečišćavanja i sankcija za njihovo nepoštivanje i slično. Razgraničenje vlasničkih prava ostaje ipak uvjetom za primjenu regulatornih mjera. Ispostavljanje naređenja i zabrana moguće je samo konkretnim vlasnicima.

Liberalni ekonomisti vjeruju u svemoć slobodnog tržišta. Štoviše, da će nevidljiva ruka tržišta efikasnije sprečavati i ograničavati negativne eksternalije i čuvati životnu sredinu bolje nego državna regulacija. Istina je obrnuta. Tržišni mehanizam nema u sebi ugrađen mehanizam i poticaje za njihovo sprečavanje. Negativne eksternalije nisu uključene u kalkulacije privrednih subjekata. Njihovo ih stvaranje ništa ne košta. Mjere koje bi im omogućile da ih spriječe ili odstranjuju zahtijevaju, naprotiv, dodatne troškove. I tako smo bili svjedoci kako je slobodno poduzetništvo (ali ne samo ono, već i organizirano poduzetništvo komunističke planske privrede) postupno devastiralo životnu sredinu. Smog, atmosfera industrijskih središta u kojoj se ne može disati, rijeke pune otrovnih otpada, kisele kiše koje uništavaju šumu itd. bili su plodovi slobodnog poduzetništva. Nije to bila nevidljiva ruka tržišta koja se tome usprotivila. Bio je to rastući pritisak javnog mnijenja koji je nametnuo uvođenje regulacijskih mjera i izazvao određeni prevrat ka boljemu stavu prema životnoj sredini. Historija je pokazala da funkcioniranje slobodnog tržišta šteti životnoj sredini.

Redistribucija (preraspodjela)

Za liberalne ekonomiste trn u oku predstavljaju javni izdaci države. Što je njihovo učešće u bruto domaćem produktu manje utoliko je to bolje, time je tržišna ekonomija slobodnija, efikasnija, konkurentnija. Ekstremniji među njima smatraju poreze, iz kojih se financiraju javni izdaci države, krađom, zahtijevajući slobodno tržište bez države. Veći dio njih ipak smatra da je država nezamjenjivi garant pridržavanja pravila ispravnog ponašanja, pa je jasno da ispunjavanje toga zadatka ne može biti besplatno. Ono što kritiziraju i odbacuju to je financiranje socijalne sfere, što jača životnu sigurnost za ljude koji iz raznih razloga nisu u stanju osigurati sredstva za dostojan život i što izjednačavaju prilike za uspjeh u životu. U svijetu razvijene podjele rada i tržišne privrede aktivni su, možda je bolje reći primarni učesnici tržišta, samo oni pojedinci koji su u stanju ponuditi svoje radne sposobnosti, a njihova je ponuda prihvaćena. Samo oni stvaraju proizvode i usluge, primajući za to naknadu, dohodak. Ostali žive od tog dohotka ili od ušteda u obliku novca, fizičkog imanja, vlasničkih prava na dohodak. Oni čine ono, što sam nazvao socijalna sfera.

Golema većina transfera iz produktivne u socijalnu sferu događa se spontano, posredstvom porodičnih budžeta, kupovinom pokretne imovine i vlasničkih prava, darova, otplaćivanja pozajmica i slično.

Međutim, dio tih transfera organizira država. U obliku budžetskih dotacija, obaveznog osiguranja, pružanjem besplatnih usluga. A upravo je ta, od države organizirana redistribucija, predmetom liberalne kritike. U ime lične odgovornosti pojedinca za vlastitu sudbinu zahtijevaju dobrovoljnu, tržištem posredovanu redistribuciju.

Što je u procesu razvoja kapitalističkog uređenja vodilo nastanku od države organiziranoj distribuciji dohodaka? Mislim da je glavni razlog bio gubitak životne sigurnosti. Od davnina ljudi su živjeli u više ili manje stabilnim zajednicama, rodovskim klanovima, porodicama, koji su im tu sigurnost pružali u slučaju da je sami nisu bili u stanju svojim radom osigurati. U predkapitalističkim vremenima poljoprivredne proizvodnje, kao pretežnog, glavnog oblika osiguravanja sredstava za ljudsku reprodukciju, bila je stabilnost rodne zajednice učvršćivana lokalnom vezanošću za zemlju. Kapitalistički način proizvodnje je tu stabilnost dokidao. Potrebna mu je slobodna, lokacijom nevezana, pokretna radna snaga. U početnim fazama razvoja, u vrijeme neograničenog kapitalizma, nije bio u stanju ponuditi slobodnoj radnoj snazi rezervne oblike snajzenja životne sigurnosti. Bogatima su tu sigurnost davale uštede. Siromašni ih nisu imali. Postepeno, spontano nastajali su oblici koji su jačali životnu sigurnost siromašnih. Radnički savezi, koji su pružali uzajamnu ispomoć svojim članovima, štedne zadruge, potrošačke zadruge i slično. To nije bilo dovoljno i tako je pod rastućim pritiskom javnog mnijenja ulogu podržavatelja i garanta životne sigurnosti počela preuzimati država.

Drugim je razlogom za državnu regulaciju redistribucije dohodaka u socijalnu sferu nastojanje za izjednačavanjem mogućnosti starta u život. Riječ je o besplatnoj izobrazbi. Kapitalizmu slobodnog tržišta svojstvena je tendencija ka povećanju imovinske i dohodovne nejednakosti. Razloge je jasno iskazao npr. F. A. Hayek: „upravo zato što pojedinac ima slobodu odlučivanja da li će rezultate svojih aktualnih napora koristiti za trenutnu potrošnju ili za povećanje svojih mogućnosti u budućnosti povećava njegova pozicija, koju je već postigao, i njegove šanse za još bolju poziciju, ili će biti dano onima koji već imaju". Besplatno obrazovanje stvara doduše samo formalnu jednakost mogućnosti, ali su ipak šanse onih koji ih imaju bitno veće nego kad bi morali obrazovanje plaćati u privatnim školama.

Liberalni ekonomisti kritiziraju državnu regulaciju prelijevanja dohodaka za to što ne motivira za rad, što podržava parazitiranje na račun onih koji se trude. Što slobodno tržište npr. može ponuditi, umjesto državom garantiranih starosnih i invalidskih dohodaka, potpore tokom nezaposlenosti, pretežno besplatne zdravstvene njege i besplatnog obrazovanja? Za pojačanje egzistencijalne sigurnosti jedinu stvar, dobrovoljnu štednju i raznoliku ponudu raznih privatnih financijskih organizacija koje s njima upravljaju uz obećanja o njihovu povećanju, banke, osiguravajuća društva, raznolike fondove i slično.

Nema razloga za sumnju da takva podrška egzistencijalnoj sigurnosti može funkcionirati. U prilog joj govori naročito obećanje o povećanju vrijednosti ušteda. Ali ima i svoje manjkavosti. Nisu svi u stanju iz svojih dohodaka formirati dovoljne uštede. Ne razmišljaju svi o danima starosti i nisu spremni preferirati buduću sigurnost na račun trenutnih užitaka. Tržišni oblik osiguranja životne sigurnosti za ljude ne može isključiti postojanje egzistencijalno nezaštićenih. Njima preostaje jedino milostinja.

Tržišni oblik stvaranja životne sigurnosti sadrži u sebi ne samo obećanje o povećanju vrijednosti ušteda, nego također i značajni dio rizika njihova gubitka. Financijske organizacije gospodare s tuđim uštedama. Već je u poglavlju o razmjeni spomenut problem kontrole odgovornosti na njihovo poslovanje. Spomenimo devastirajući utjecaj posljednje krize globalnih financijskih tržišta na snažne državne dotacije za spašavanje banaka i ušteda što su u njih ulagane. A na kraju je vjerojatno da će usluge, kao što su zdravstvo i obrazovanje, plaćene iz ušteda i obavljane od privatnih organizacija koje slijede kriterij profita, biti skuplje od besplatnih, od države pruženih službi.

O tome kakav će biti način redistribucije dohodaka u socijalnu sferu, s ciljem da se ojačaju egzistencijalne sigurnosti ljudi i da se ujednače mogućnosti uspješnih ulaska u produktivni život, može odlučivati većinsko javno mnijenje. Više sigurnosti može dakako ponuditi država.

Na kraju

Mislim da nema potrebe raspravljati o daljnjim područjima i razlozima za državnu intervenciju u ekonomski proces. Na primjer, o vanjskoj trgovini, o monetarnoj cirkulaciji, makroekonomskoj podršci ravnotežnom rastu, investicijama u infrastrukturu i slično. Valjda su dosadašnji argumenti dovoljni za razumijevanje nužnosti zakonske regulacije ponašanja tržišnih subjekata prema pravilima ispravnog ponašanja i svrhovitosti državom upravljane

distribucije dohodaka u korist jačanja životnih sigurnosti građana i izjednačavanja mogućnosti za start u produktivni život.

Nastojao sam pokazati da je ideal tzv. čistog slobodnog tržišta, na kojemu nevidljiva ruka tržišta i konkurencija glatko, bez izvanjskih intervencija, automatski razrješava sve smetnje u njegovu funkcioniranju, pogrešna, utopistička vizija. Najveću je slobodu imalo tržište u početnim fazama kapitalističkoga razvoja, u eri neograničenog kapitalizma. Krutost, bezobzirnost s kojima se ponašao prema najamnoj radnoj snazi imalo je za rezultat nastanak ideala društva bez eksploatacije, pravednoga, u kojemu se stvoreno bogatstvo raspodjeljuje prema zaslugama. Taj se je ideal vremenom realizirao kao revolucionarno preuređenje društva, kao stvaranje od države organizirane i upravljane privrede u kojoj bi nevidljivu ruku tržišta nadomjestilo svjesno upravljanje privrednim procesima za postizanje sveopćeg napretka. Nakon približno sedamdeset godina trajanja taj se privredni sistem uslijed nedostatka slobode i iz toga proizišlih poticaja za efikasno privređivanje, uslijed trenja u mehanizmu koordinacije privrednih djelovanja i pod konkurentskim pritiskom uspješnog razvoja kapitalističke tržišne privrede iznutra raspao i srušio. I taj je ideal bio utopija, čorsokak historije.

A dotle se kapitalističko tržišno uređenje evolutivno razvijalo. Postepeno su kultivirani koraci ka uvođenju pravila ispravnog ponašanja u aktivnost tržišnih subjekata i humanizirane mjere što podržavaju egzistencijalnu sigurnost i šanse ljudi. Očito je da ljudska historija ne voli ekstreme, da bira srednji put.

IZRIČITO SPOMENUTA LITERATURA

Friedman, Milton & Rose: Svoboda volby, Praha, 1992.

Hayek, Friedrich August: Právo, zákonodárství a svoboda, Academia, 2004.

Hayek, Friedrich August: Osudná domýšlivost, Sociologické nakladatelství, 1995.

Klaus, Václav: Lidové noviny, 9.2.2002.

Popper, Karl: Otevřená společnost a její nepřátelé, díl II, ISE Praha, 1994.

Rothbard, Murray Newton: Ekonomie státních zásahů, Liberální institut, 2001.

Smith, Adam: Pojednání o podstatě a původu bohatství národů, sv. II, SNPL, 1958.

Ovo je zadnji tekst što ga je napisao **Čestmír Kožušník** (rođen je 1928. godine - umro u Pragu 29.9.2010.godine). Tekst je objavljen na internet portalu [Britské listy](#) 20.9.2010. (op. **Ante Lešaja**)